

PLEBISCITAIRE PARTIJEN?

Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties

G. Voerman

1. Inleiding

In Engeland, Duitsland en België en ook elders in de westerse wereld zijn in de loop van de jaren negentig de politieke partijen in toenemende mate ‘gedemocrateerd’ – dat wil zeggen dat de formele mogelijkheden van het individuele partijlid om directe invloed uit te oefenen op bijvoorbeeld de politieke opstelling van de partij of de aanwijzing van de partijleider substantieel zijn verruimd.¹ Aan het Nederlandse partijstelsel ging deze vernieuwingsgolf aanvankelijk voorbij. Afgezien van D66 en vanaf 1995 GroenLinks bleven de partijen vasthouden aan het model van indirecte, getrapte ledeninvloed, via afdelingsvertegenwoordigers op partijcongressen. De laatste jaren besloten echter ook de (potentiële) regeringspartijen CDA, PvdA en VVD hun leden – in uiteenlopende mate – meer zeggenschap te geven.

In dit artikel zal de partijvernieuwing in Nederland van de afgelopen jaren in kaart worden gebracht. Eerst wordt kort de achtergronden van deze organisatorische aanpassingen geschetst, waarbij naast het CDA, de PvdA en de VVD ook beknopt GroenLinks, D66 en de ChristenUnie de revue passeren. Vervolgens wordt geïventariseerd op welke wijze de ‘*empowerment*’ van de leden in de landelijke partijorganisatie vorm heeft gekregen. Ten slotte komen enkele problematische aspecten van de toegenomen ledeninvloed aan de orde. Hierbij zal ook worden ingegaan op de vraag of de Nederlandse politieke partijen plebiscitaire trekken krijgen – dat wil zeggen dat de partijtop de invloed van het intermediaire representatieve stratum in de partij reduceert ten faveure van een grotere formele zeggenschap van het individuele partijlid – de zogeheten ‘paradox van de democratisering’.²

2. Achtergronden

De reden dat partijen zijn gaan overwegen om in hun organisatie aan de leden meer invloed toe te kennen, is niet zozeer gelegen in hun afnemend ledental maar vooral in een – vaak abrupte – verminderde belangstelling van de kiezer.³ Dat de ledenexodus het CDA, de PvdA en de VVD niet tot deze vernieuwing heeft aangezet, is evident. Vanaf het begin van de jaren tachtig daalde het ledental van deze drie grootste partijen in Nederland min of meer onafgebroken. Het CDA ging terug van circa 150.000 naar 69.000 leden in 2005; de VVD van ruim 100.000 naar 40.000 leden; en de PvdA van ongeveer 110.000 naar 57.000 leden in 2002 (waarna het ledental uiteindelijk weer steeg tot 62.000 in 2005).⁴ Grosso modo halveerde hun ledental in de laatste decennia – een teruggang die nog groter is wanneer de ledentallen worden gerelateerd aan het (groeiende) electoraat. Hoe groot de gevolgen van het krimpende ledenbestand voor de partijen ook waren in financieel opzicht (dalende contributie-inkomsten), in personele zin (minder kandidaten voor functies in de partij en in vertegenwoordigende lichamen, hetgeen het eerst merkbaar is bij de gemeenteraadsverkiezingen) en wat betreft de legitimiteit van de partijen afzonderlijk en van het partijstelsel in het algemeen, deze effecten hebben voor hen niet of nauwelijks aanleiding gevormd de leden door het toekennen van grotere invloed meer bij de partij te betrekken (en zo op deze wijze tevens het partijlidmaatschap voor kiezers aantrekkelijker te maken).⁵

Belangrijker dan de afname van het ledental was dan ook het oordeel van de kiezer. In het algemeen ligt aan een ingrijpende organisatorische vernieuwing van een partij vaak een voor haar existentiële gebeurtenis ten grondslag – in termen van de Amerikaanse politicologen R. Harmel en K. Janda een ‘external shock’, dat wil zeggen ‘an external stimulus so directly related to performance considerations on a party’s “primary goal” that it causes the party’s decision-makers... to undertake a fundamental reevaluation of the party’s effectiveness on that goal dimension’.⁶ Aangezien de meeste partijen uit zijn op stemmenmaximalisatie, is zo’n externe stimulus vrijwel altijd een zware electorale nederlaag, al dan niet in combinatie met verlies van regeringsverantwoordelijkheid.⁷ Dit is precies wat er vooraf is gegaan aan de vernieuwingsprocessen in het CDA, de PvdA en de VVD. Het CDA leed bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei 1994 een – destijds – historische nederlaag van twintig zetels en belandde daarna voor het eerst in zijn bestaan in de oppositie;⁸ de VVD en de PvdA waren bij de Kamerverkiezingen van mei 2002 de grote verliezers met veertien respectievelijk 22 zetels.

Deze electorale afstraffingen leidden binnen deze drie partijen tot een kritisch zelfonderzoek, dat vooral betrekking had op de positie van de partij als intermediair tussen samenleving en staat. CDA, PvdA en VVD erkenden openlijk dat zij te lang gefixeerd waren geweest op het bestuur in Den Haag en zich te veel door overwegingen van machtsbehoud hadden laten leiden. Zij gaven daarbij ruiterlijk toe dat zij te weinig open hadden gestaan voor de maatschappij en allerlei signalen uit de samenleving hadden genegeerd.⁹ ‘Onder de Haagse “kaasstolp” verloor de PvdA het dagelijks contact met de samenleving’, aldus de door het PvdA-bestuur ingestelde werkgroep ‘Politiek inhoudelijke koers’.¹⁰ ‘Er was te weinig gerichtheid op wat daadwerkelijk in de samenleving aan de hand was en er was teveel Haagse onderlinge gerichtheid’, zo luidde de analyse van het hoofdbestuur van de VVD, die zijn rapport publiceerde onder de veelzeggende titel ‘*Minder partij, meer maatschappij*’.¹¹ De commissie-Gardeniers typeerde het CDA in 1994 als een ‘wat zelfgenoegzame en arrogante bestuurderspartij... die “het aan de macht zijn” te gewoon is gaan vinden’.¹²

Met hun bestuurlijk-ambtelijke gerichtheid en hun naar binnen gekeerde houding hadden CDA, PvdA en VVD zich verwijderd van hun interne lastgevers (de leden, het kader) en hun externe lastgevers (de kiezers), zo stelden zij zelfkritisch vast. Enerzijds was hun ideologische profiel vervlakt en het debat in de partij (maar ook in het parlement) teloor gegaan; anderzijds was de interne informatieuitwisseling verschaald tot een overwegend *top down* verlopende communicatie, en hadden de leden mede door de machtsconcentratie bij de partijtop nauwelijks invloed op de opstelling van de partij.¹³ Tegen deze achtergrond bezien kan de partijvernieuwing in het CDA, de PvdA en de VVD dan ook worden gekenschetst als een doelbewuste poging van de partijleiding om de relatie met de partijleden (en de kiezers) te revitaliseren door de afstand tussen top en achterban te verkleinen. Daartoe stelden de partijen een combinatie van twee instrumenten voor: enerzijds een herideologisering van het partijprofiel (wat binnen de PvdA en de VVD onder meer heeft geleid tot het aannemen van een nieuw beginselprogramma respectievelijk een eigentijdse toelichting op de bestaande beginselverklaring), en anderzijds een democratisering van de partijorganisatie, dat wil zeggen de vergroting van de formele invloed van de leden. Op de tweede remedie wordt hieronder nader ingegaan.

3. Instrumenten ter vergroting van de ledeninvloed

Het CDA, de VVD en in mindere mate de PvdA hebben in de afgelopen jaren een aantal vormen van directe democratie geïntroduceerd, naar hun zeggen om de overgang van een primair van bovenaf geleide naar

een meer van onderop gestuurde partijorganisatie te verwezenlijken. Hieronder passeren deze hervormingen de revue, waar nodig aangevuld met door D66, GroenLinks en de ChristenUnie ingevoerde vernieuwingen.

3.1 *One person, one vote*

De Nederlandse politieke partijen waren van oudsher op representatieve leest geschoeid. Dit betekende dat de hoogste macht binnen de partijorganisatie gelegen was bij een congres, dat bestond uit afgevaardigden die door de afdelingen waren aangewezen. Uitzonderingen op deze regel vormden D66 en GroenLinks. D66 is de enige partij die van meet af aan heeft gekozen voor een ledencongres: alle partijleden hebben op de zogeheten ‘algemene ledenvergadering’ spreek- en stemrecht.¹⁴ Op het oprichtingscongres van GroenLinks in november 1990 waren eveneens alle aanwezige leden (van de CPN, PSP, PPR en de Vereniging Groen Links) stemgerechtigd. De congresgangers bleken echter van deze vorm van directe democratie niet gediend; zij besloten dat het partijcongres diende te bestaan uit gedelegeerden van afdelingen, zoals zij dat gewend waren bij hun ‘oude’ partijen. In 1995 kwam hierin weer verandering, toen het GroenLinks-congres bepaalde dat de afdelingen een onbeperkt aantal leden naar het congres mochten afvaardigen. Het beginsel van een afgevaardigdencongres bleef *de jure* gehandhaafd, maar feitelijk werd aldus het ledencongres ingevoerd, aangezien elk lid op het congres stemrecht had wanneer het zich maar tijdig had aangemeld (wat een formaliteit was). In maart 2001 legde GroenLinks reglementair vast dat alle leden op de congressen stemrecht hadden. Overigens maakte naast D66 en GroenLinks ook nieuwkomer LPF (in 2002) het ledencongres tot hoogste orgaan van de partijorganisatie.

De andere partijen hebben echter zoals reeds vermeld altijd vastgehouden aan het gedelegeerdensysteem. Het CDA was de eerste grote partij die van dit principe van indirecte vertegenwoordiging afstapte. Na de zware verkiezingsnederlaag in 1994 studeerden de christen-democraten op vergroting van de ledeninvloed. Dit resulteerde in 2003 in de invoering van het *one person, one vote*-systeem, waarmee elk partijlid stemrecht kreeg op het partijcongres – voortaan officieel ‘algemene ledenvergadering’ geheten. Het stelsel van gedelegeerden verdween hiermee overigens niet helemaal, aangezien (in totaal zo’n 250) afgevaardigden van de provinciale afdelingen ook stemrecht hebben en de jongeren- en vrouwenorganisatie elk tien afgevaardigden kunnen aanwijzen. Deze vertegenwoordigers dienen echter wel persoonlijk op het congres aanwezig te zijn om deze stem (naast hun individuele stem) uit te kunnen brengen; deze is niet overdraagbaar.¹⁵ In februari 2004 kwam

de algemene ledenvergadering voor de eerste keer bijeen. De partijtop was enigszins nerveus, omdat het binnen het CDA nogal omstreden vreemdelingenbeleid van het tweede kabinet-Balkenende op de agenda stond en het erop leek dat tegenstanders massaal naar het congres zouden komen. De tussen de 1.500 en 1.600 leden die kwamen opdagen (twee procent van het totaal), gingen evenwel in meerderheid akkoord met een door het partijbestuur aanbevolen resolutie over dit onderwerp. Andere voorstellen voor een ruimhartiger asielbeleid kregen weinig steun.

Ook de VVD besloot in mei 2003 haar leden op het partijcongres stemrecht toe te kennen. Vervolgens werden in november nieuwe statuten en een nieuw huishoudelijk reglement aangenomen, waarin de zeggenschap van de leden sterk was uitgebreid. Voortaan kan elk lid op het partijcongres over politieke onderwerpen zijn stem uitbrengen (zoals bijvoorbeeld over actuele kwesties of de vaststelling van het beginselprogramma). In bepaalde gevallen (met name bij de besluitvorming over organisatorische zaken als statuten en huishoudelijk reglement) dient er echter gestemd te worden in de zogeheten ‘algemene vergadering van afgevaardigden’, dat wil zeggen dat dan uitsluitend afgevaardigden van de afdelingen stemgerechtigd zijn.¹⁶ Op de algemene vergadering in mei 2004 gold voor het eerst het persoonlijk stemrecht voor alle leden van de VVD. Ongeveer 600 leden waren aanwezig; 1,4 procent van het totaal.¹⁷

De PvdA heeft nadrukkelijk afgezien van de invoering van het *one person, one vote*-systeem. In de voorstellen die het partijbestuur aan het partijcongres (bestaande uit afdelingsafgevaardigden) van januari 2005 heeft gedaan, wees het bestuur erop dat door dit systeem partijleden die in de buurt wonen van de plaats waar het congres wordt gehouden, zouden worden bevoordeeld. Ook zouden de organisatieverbanden op lokaal niveau en de interne democratie in de partij erdoor worden ondermijnd, omdat voor leden de noodzaak zou wegvallen om afdelingsvergaderingen te bezoeken.¹⁸ Dit laatste argument doet overigens wat vreemd aan, aangezien de PvdA sinds 1992 wel het partijreferendum kent en ook andere vormen van directe democratie heeft ingevoerd (zie hieronder), die dezelfde gevolgen kunnen hebben. Desalniettemin volgde uiteindelijk het partijcongres van december 2005 het partijbestuur en besloot de oude partijstructuur te handhaven.

Anno 2005 kennen D66, GroenLinks, de LPF, het CDA en de VVD een ledencongres. De PvdA, SP, SGP en ChristenUnie hebben alle hun systeem van afdelingsvertegenwoordiging op de partijcongressen gehandhaafd. Net als bij de PvdA is dit nog wel een punt van discussie geweest binnen de ChristenUnie, vooral vanwege de teleurstellende resultaten bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002. De jongeren-

organisatie Perspectief pleitte voor meer zeggenschap voor de leden binnen de ChristenUnie. Een motie van de jongeren om ook individuele leden op het zogeheten Uniecongres stemrecht te geven, werd door dit orgaan in juni 2002 met een nipte meerderheid verworpen. Wel besloot het Uniecongres in mei 2003 tot invoering van een opiniërend ledencongres. Op het Uniecongres – waar de kiesverenigingen (afdelingen) stemrecht hebben – zou de reguliere besluitvorming blijven plaatsvinden, terwijl het ledencongres als ‘vergadering van leden van de kiesverenigingen’ een ‘platformfunctie’ kreeg. Het ledencongres kan zijn standpunt in een niet-bindende resolutie vastleggen.

3.2 Kandidaatstelling voor Tweede Kamer en Europees Parlement

In de meeste partijen hadden de individuele leden dus traditioneel weinig te zeggen over de door de partijcongressen genomen besluiten.¹⁹ Omdat de congressen in de regel ook de kandidatenlijsten voor de Tweede-Kamerverkiezingen vaststelden, konden zij op dit wezenlijke onderdeel van de partijactiviteiten eveneens nauwelijks directe invloed uitoefenen. In de PvdA en de Katholieke Volkspartij (KVP) kon het individuele partijlid vroeger weliswaar tijdens de kandidaatstellingsprocedure in reglementair vastgelegde ledenraadplegingen zijn stem laten gelden, maar in 1965 respectievelijk 1970 werd dit afgeschaft.²⁰

In de jaren negentig hanteerden de Nederlandse partijen – afgezien van D66 en GroenLinks – in essentie de volgende selectiewijze. Het partijbestuur riep leden op te solliciteren naar een plaats op de kandidatenlijst. Tegelijkertijd stelde het een speciale commissie in die aan de hand van door het bestuur opgestelde criteria de aangemelde kandidaten selecteerde. Deze commissie bracht advies uit aan het partijbestuur, dat vervolgens – soms na consultatie van de regionale partijorganisaties – een conceptkandidatenlijst opstelde. Dit ontwerp werd aan de achterban voorgelegd, die dan de definitieve volgorde kon bepalen – bij de PvdA, de SP, de VVD en de ChristenUnie (en haar voorgangers GPV en RPF) het (zoals bekend uit afdelingsafgevaardigden bestaande) partijcongres, in het geval van het CDA de leden in de afdelingen.²¹

Over de op het hoogste partijniveau opgestelde advieskandidatenlijst konden de leden dus in een enkel geval direct, maar veelal slechts indirect hun oordeel geven. Deze dominante positie van de partijtopy en de gebrekkige daadwerkelijke invloed van de leden riep in toenemende mate verzet op, zo bleek met name in de interne discussies die binnen het CDA, de PvdA en de VVD losbarstten na de verkiezingsnederlagen in 1994 respectievelijk 2002. Het gevolg was dat in deze partijen de zeggenschap van de leden in het selectieproces werd vergroot – zij het in uiteenlopende mate.

In het CDA, dat zijn leden van meet af aan de gelegenheid had geboden in de afdelingen over de volgorde van de kandidatenlijst te stemmen, bleven de veranderingen beperkt tot de wijze waarop de lijsttrekker werd aangewezen. Het nieuwe christen-democratische kandidaatstellersreglement, dat is vastgesteld door de partijraad in november 2003, schrijft voor dat het partijbestuur een voordracht doet voor de aanwijzing van de lijstaanvoerder, maar dat daarbij – om de partijleden meer keus te geven – ‘wordt gestreefd naar een meervoudige voordracht’. Naast minimaal tien gemeentelijke afdelingen kunnen nu ook minstens drie provinciale afdelingen of minstens één procent van de leden tegenkandidaten voordragen. De lijsttrekker van het CDA werd tot nog toe altijd door een afgevaardigdencongres aangewezen, maar zal in de aanloop naar de Tweede-Kamerverkiezingen van 2007 (of zoveel eerder) door de algemene ledenvergadering worden gekozen.

In de PvdA konden de leden in november 2002 voor het eerst – via de telefoon of een stembiljet per post – de lijsttrekker voor de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003 aanwijzen.²² In principe kon elk lid zich voor deze functie kandidaat stellen. De vier kandidaten die zich aanmeldden, werden zonder dat het partijbestuur zijn voorkeur uitsprak aan de leden gepresenteerd. Winnaar werd het Tweede-Kamerlid W. Bos, met een meerderheid van ruim 60 procent van de stemmen. Bijna 32.000 van de krap 59.000 stemgerechtigde leden (54,1 procent) hadden hun stem uitgebracht. Op 16 november bevestigde het partijcongres de keuze van de leden. Deze verkiezing was reglementair mogelijk omdat de sociaal-democraten zoals reeds vermeld al sinds 1992 in de statuten de mogelijkheid van een ledenraadpleging hadden opgenomen. In oktober 2003 konden de PvdA-leden zich op identieke wijze ook uitspreken over de lijsttrekker voor de Europese verkiezingen van juni 2004. Aan deze raadpleging deden ruim 18.700 leden (30,4 procent) mee; van de drie kandidaten wezen zij M. van den Berg aan.

In december 2003 wijzigde het congres van de PvdA de kandidaatstellersprocedure met betrekking tot de aanwijzing van de lijsttrekker. Als regel kiezen voortaan de partijleden in een ledenreferendum de eerste kandidaat voor de verkiezingen van de Tweede Kamer en het Europees Parlement – wanneer zich althans minstens twee personen kandidaat hebben gesteld (hiermee werd dus in feite de ontstane praktijk statutair vastgelegd). Kandidaten voor het lijsttrekkerschap dienden minstens vijftig zogeheten ‘ondersteuningsverklaringen’ van partijleden aan het partijbestuur te overleggen. Formeel is een voordracht van het partijbestuur niet vereist; het reglement laat zich hierover niet uit. Het partijcongres kan met een tweederde meerderheid van de als ‘bindend’ beschouwde uitslag van de ledenraadpleging afwijken (zowel bij de aanwijzing van personen in bepaalde functies als bij inhoudelijke kwes-

ties), maar het is moeilijk denkbaar dat het dat anders dan op procedurele gronden zal doen.²³

In de PvdA veranderde er in 2002 voor de aanwijzing van de kandidaten vanaf plaats twee op de lijst niets; hiervoor gold zo ongeveer dezelfde procedure als hierboven als algemeen model is beschreven. De ontwerp-kandidatenlijst wordt vastgesteld door het partijcongres, dat onveranderd bestaat uit afgevaardigden van de partijafdelingen. Het congres van december 2003 besloot echter tot de instelling van een commissie die voorstellen moest doen tot meer rechtstreekse ledeninvloed op het proces van kandidaatstelling (waarbij tevens de regionale spreiding van de kandidaten diende te zijn gegarandeerd). In lijn met de suggesties die door de commissie waren gedaan, stelde het partijbestuur het partijcongres van december 2005 voor om in elke provincie een 'regiokandidaat' rechtstreeks door de leden te laten kiezen, die vervolgens op de kandidatenlijst een verkiesbare plaats (bij de eerste dertig) zou krijgen. Het partijbestuur of een kandidaatstellingscommissie zou vervolgens de kandidatenlijst moeten vaststellen om te zorgen voor een evenwichtig samengestelde fractie. Het partijbestuur legde het congres echter ook de mogelijkheid voor om vast te houden aan de bestaande kandidaatstellingswijze, maar met de opdracht aan de kandidaatstellingscommissie om bij het samenstellen van de lijst sterker rekening te houden met de regionale herkomst van de kandidaten. 'Het element van "meer rechtstreekse invloed van de leden op het proces van de kandidaatstelling"', zoals verwoord in één van de congresuitspraken, wordt dan niet gehonoreerd,' aldus de toelichting.²⁴ De afdelingsafgevaardigden op het partijcongres kozen met grote meerderheid voor deze laatste optie, waardoor afgezien van de aanwijzing van de lijsttrekker de kandidaatstellingsprocedure van de PvdA in feite onveranderd bleef.

Vergeleken met het CDA en de PvdA veranderde de VVD haar kandidaatstellingswijze het meest ingrijpend. De partij besloot in juni 2003 dat alle leden konden deelnemen aan de verkiezing van de lijsttrekker voor de Europese verkiezingen.²⁵ In september van dat jaar brachten ruim 7.500 leden (16,2 procent) via telefoon of internet hun stem uit op vier kandidaten.²⁶ Begin 2004 werden de leden in de gelegenheid gesteld om hun oordeel te geven over de door het hoofdbestuur opgestelde 'voorkeursvolgorde' van de aspirant-kandidaten vanaf plaats twee (die kunnen worden voorgedragen door afdelingsvergaderingen en het hoofdbestuur) voor de Europese verkiezingen. 'Het lid bepaalt zelf hoeveel en welke kandidaten van de groslijst in zijn voorkeursvolgorde worden opgenomen'.²⁷ Aan deze raadpleging deden ruim 5.900 leden mee (12,8 procent).²⁸ Omdat de statuten nog niet in deze mogelijkheden voorzagen, diende het eerstvolgende partijcongres de uitslagen te bekrachtigen. De VVD is hiermee een flinke stap verder gegaan dan het

CDA en de PvdA, die hun bestaande procedures voor de aanwijzing van de kandidaten vanaf plaats twee immers niet hebben gewijzigd. In december 2005 werden de nieuwe kandidaatstellingsreglementen door de VVD aangepast. Naast de afdelingen en kamercentrales kan het hoofdbestuur kandidaten voor het lijsttrekkerschap voordragen. ‘Alle geldig gestelde kandidaten voor het lijsttrekkerschap... vormen tezamen de keuzelijst’; het hoofdbestuur kan desgewenst een voorkeur uitspreken.

Evenals bij de samenstelling van het partijcongres, vormden D66 en GroenLinks met de wijze waarop zij hun kandidatenlijst opstelden voor de Tweede-Kamerverkiezingen lange tijd een uitzondering in de Nederlandse politiek. Hun procedures weken fundamenteel af van het hierboven beschreven model, omdat de partijleden er – weliswaar in uiteenlopende mate – direct bij betrokken waren. Dat neemt niet weg dat deze twee partijen de afgelopen jaren hun selectieproces eveneens hebben gewijzigd. Bij D66 had dit te maken met de verkiezingsnederlaag van mei 2002; in het geval van GroenLinks ging het vooral om onvrede over de kandidaatstellingsprocedure voor het Europees Parlement – en trouwens ook voor de Tweede Kamer – die op het ledencongres van februari 2004 manifest was geworden. Naar de mening van de leden was er teveel sprake van ‘voorgekookte lijsten’ en had de partijtop het congres te weinig keus geboden door maar één lijsttrekkerskandidaat voor te stellen.²⁹

In maart 2005 besloot het partijcongres van GroenLinks dat de lijsttrekker voortaan weer door de leden in een referendum wordt aangewezen. Ieder partijlid kan zichzelf of een ander lid voor het lijsttrekkerschap kandideren, mits gesteund door minstens vijftien andere partijleden. Een door de partijraad (bestaande uit afdelingsafgevaardigden) gekozen onafhankelijke kandidatencommissie stelt een groslijst op, waarin zij de kandidaten op geschiktheid beoordeelt. Vervolgens doet zij een voordracht aan de partijleden ‘zonder een voorkeur uit te spreken van ten minste twee door de commissie geschikt geachte kandidaten’.³⁰ GroenLinks kende eerder al eens een lijsttrekkersreferendum, bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994.³¹ Het experiment beviel toen niet (waarover hieronder meer), waarna het niet meer werd herhaald.

Het GroenLinks-congres verwierp in maart 2005 het voorstel om de leden door een referendum een ‘zwaarwegend advies’ te laten geven over de volgorde van de overige kandidaten. ‘De volgorde van de rest van de lijst moet je niet via een internetraadpleging regelen. Dan kun je geen argumenten uitwisselen, niet reageren op elkaar en geen afweging maken... Een congres kan ter plekke corrigeren’, aldus een van de tegenstanders.³² Daarmee bleef de door GroenLinks in de jaren negentig gehanteerde kandidaatstellingsprocedure, waarin het partijbestuur for-

meel buitenspel staat, in grote lijnen gehandhaafd. De kandidatencommissie legt een advieslijst (minus de lijsttrekker) voor aan het partijcongres. Dit gremium (sinds 1995 dus feitelijk een ledencongres) stelt vervolgens de definitieve lijstvolgorde vast.

Binnen D66 wijst het ledencongres de lijsttrekker aan. Elk lid kan zich voor deze functie kandidaat stellen, zonder aanvullende voorwaarden (zoals bijvoorbeeld een aantal ondersteuningsverklaringen van andere leden).³³ Over de bezetting van de overige plaatsen op de kandidatenlijst kunnen alle partijleden zich in een schriftelijk referendum uitspreken. Om te voorkomen dat de Kamerfractie eenzijdig zou worden samengesteld, had het partijcongres de mogelijkheid een onafhankelijke ‘stemadviescommissie’ in te stellen die een rangorde aanbrengt. De aanbevelingen van deze commissie wogen in de praktijk zwaar; niet-aanbevolen kandidaten kwamen maar zelden op een hoge plaats.³⁴ Na de verkiezingsnederlaag in 2002 bezon D66 zich op een manier om sympathisanten meer bij de partij te betrekken. ‘Overkoepelend moet D66 een partij voor leden en niet-leden zijn’, zo meende partijvoorzitter G. Schouw.³⁵ De nieuw ontworpen kandidaatstellingsprocedure getuigt van dit streven. Naast de leden hebben hierin namelijk ook de kiezers een – weliswaar bescheiden – plaats. De stemadviescommissie is ingevuld voor een systeem waarbij de kamerkandidaten deelnemen aan voorverkiezingen in vijf regio’s. Zij kunnen zich presenteren op een openbare vergadering, waarop niet alleen de in deze regio woonachtige leden maar ook niet-leden hun stem kunnen uitbrengen om zo de kandidaten te rangschikken. De totale uitslag van deze voorverkiezingen (waarin het inwonertal van de verschillende landsdelen is verdisconteerd) vormt de landelijke voorlopige rangorde en is in die zin op te vatten als een stemadvies voor de leden, die vervolgens in een poststemming de definitieve volgorde van de kandidaten moeten bepalen.³⁶ De nieuwe werkwijze werd voor het eerst bij de Europese verkiezingen van juni 2004 toegepast. Het bleek niet eenvoudig niet-leden te bewegen mee te doen, maar dat kan ook te maken hebben gehad met het relatief geringe belang dat de meeste kiezers aan de verkiezingen voor het Europees Parlement toekennen. In ieder geval is D66 wel de eerste Nederlandse partij die niet-leden bij de kandidaatstelling wenst te betrekken – hoe indirect dit ook gebeurt. Daarmee is een eerste stap gezet naar *primaries* waarin de kiezer (of hij nu lid is van een partij of niet) mede de selectie van de kandidaten van een bepaalde partij bepaalt. Resumerend kan worden vastgesteld dat er in de afgelopen jaren wat betreft de vaststelling van de kandidatenlijst vanaf plaats twee niet zoveel is veranderd (zie tabel 1). De enkele wijzigingen die werden doorgevoerd, waren echter wel spectaculair. De VVD, die ten aanzien van het Nederlandse politieke bestel altijd zwoer bij het representatieve

systeem, voerde in haar eigen organisatie het principe van directe democratie door: de kandidatenlijst voor verkiezingen voor de Tweede Kamer en het Europees Parlement worden voortaan door de partijleden vastgesteld. D66 betrok als eerste politieke partij in Nederland de kiezers – weliswaar zeer voorzichtig – bij de kandidaatstelling. De leden hebben echter vooral op de aanwijzing van de lijsttrekker meer directe invloed gekregen (zie tabel 1). In de PvdA, de VVD en GroenLinks kunnen zij in een referendum hun voorkeur kenbaar maken. In het CDA wijst het in principe voor alle leden toegankelijke partijcongres de lijsttrekker aan. De politicologen M.L. Adriaansen en Ph. van Praag menen dat door de directe verkiezing van de lijsttrekkers door de leden de kandidaten in de praktijk getest zullen worden op hun media- en campagnekwaliteiten. ‘De hoop van politieke partijen is toch om op deze wijze politieke leiders te rekruteren die beter aansluiten bij behoeften en wensen van hun potentiële kiezers’.³⁷ De gedachte hierachter is kennelijk dat de kandidaten met de beste campagne-kwaliteiten zullen zegevieren, maar het is maar de vraag of dat werkelijk zal gebeuren.

Tabel 1. Invloed partijleden op de kandidaatstelling voor de verkiezingen van de Tweede Kamer en het Europees Parlement

	voor 15 mei 2002		na 15 mei 2002	
	lijsttrekker	kandidatenlijst	lijsttrekker	kandidatenlijst
CDA	afgevaardigdencongres	leden (in afdelingen)	<i>ledencongres</i>	leden (in afdelingen)
PvdA	afgevaardigdencongres	afgevaardigdencongres	<i>ledenreferendum</i>	afgevaardigdencongres
VVD	afgevaardigdencongres	afgevaardigdencongres	<i>ledenreferendum</i>	<i>ledenreferendum</i>
SP	afgevaardigdencongres	afgevaardigdencongres	afgevaardigdencongres	afgevaardigdencongres
LPF	-	-	ledencongres	ledencongres
Groen-Links	ledencongres	ledencongres	<i>ledenreferendum</i>	ledencongres
D66	ledencongres	ledenreferendum; stemadviescommissie	ledencongres	<i>ledenreferendum, met advies van kiezers</i>
Christen-Unie	afgevaardigdencongres	afgevaardigdencongres	afgevaardigdencongres	afgevaardigdencongres
SGP	afgevaardigdencongres	leden in de afdelingen; partijbestuur	afgevaardigdencongres	leden in de afdelingen; partijbestuur

N.B.: de na mei 2002 doorgevoerde organisatorische wijzigingen zijn gecursiveerd.

3.3 Directe verkiezing partijvoorzitter

Niet alleen over de lijsttrekker (en in een enkel geval de andere verkiezingskandidaten), maar ook over de invulling van het partijvoorzitterschap kunnen in een aantal partijen de leden zich tegenwoordig uitspreken. In D66, GroenLinks en de LPF wijst het ledencongres deze functionaris aan. CDA, VVD en PvdA maakten de afgelopen jaren de directe verkiezing van de partijvoorzitter door de leden mogelijk.

Het CDA brak het spits af. In de herfst van 2002 werd een nieuwe partijvoorzitter in een ledenraadpleging aangewezen, waarbij de leden de keus hadden uit twee door het partijbestuur voorgedragen kandidaten. Aan de verkiezing deden zo'n 36.000 partijleden mee, iets meer dan de helft (52 procent).³⁸ Een jaar later werd in de statuten vastgelegd dat de partijvoorzitter voortaan in een directe schriftelijke verkiezing door de leden op basis van een meervoudige voordracht gekozen diende te worden.³⁹ De eerste verkiezingen voor het partijvoorzitterschap door de leden in de VVD waren niet echt een succes. In november 2003 namen slechts zo'n 6.200 van de ruim 46.000 leden aan de verkiezing deel (13,5 procent). Zij hadden de keus uit vier kandidaten.⁴⁰ In de PvdA was een voorzittersverkiezing voorzien voor de herfst van 2003, toen de termijn van de toenmalige voorzitter R.A. Koole afliep. Door een gebrek aan tegenkandidaten ging de ledenraadpleging niet door; het partijcongres herkoos vervolgens in december bij acclamatie Koole. Twee jaar later werd zijn opvolger wel door de leden verkozen. Ruim 21.000 leden (34,8 procent) wezen uit vier kandidaten M. van Hulst aan. Anders dan het CDA doet het partijbestuur van de PvdA en het hoofdbestuur van de VVD geen voordracht aan de leden.

3.4 Ledenraadpleging over politieke onderwerpen

Naast raadplegingen over personen kunnen de leden van de meeste politieke partijen zich tegenwoordig ook over politieke kwesties uitspreken. GroenLinks kende al vanaf de oprichting in 1990 de mogelijkheid tot het houden van een referendum, uit te schrijven door het partijcongres. De PvdA introduceerde zoals reeds vermeld in 1992 het ledenreferendum, maar maakte er pas tien jaar later bij de aanwijzing van de lijsttrekker voor de Tweede-Kamerverkiezingen voor de eerste keer gebruik van. Verder hielden de sociaal-democraten in oktober 2004 voor het eerst een ledenraadpleging over een inhoudelijk thema: de direct gekozen burgemeester. Tweederde van de leden opteerden voor de door de gemeenteraad aangewezen burgemeester, en trotseerden daarmee de voorkeur van partijleider Bos voor de door de bevolking gekozen burgemeester. De uitslag van het ledenreferendum is

bepalend voor het standpunt van de PvdA en geldt formeel als een ‘zwaarwegend advies’ aan de fracties in de Staten-Generaal.⁴¹ Aan het partijreferendum namen ruim 19.000 leden (31,7 procent) deel, waarmee de opkomst ruim boven de vereiste drempel van vijftien procent uitkwam.

Het CDA voerde in 1997 de mogelijkheid van een ledenraadpleging in, die kan worden gehouden op voorstel van het partijbestuur, minstens drie provinciale afdelingen, of 75 leden van de partijraad. Met de afschaffing van de partijraad als gevolg van de invoering van het ledencongres kan sinds 2003 één procent van de leden een voorstel tot een ledenraadpleging doen. D66 introduceerde in 1999 een bindend referendum, maar van dit instrument is tot nu toe nog geen gebruik gemaakt. Wel hebben de Democraten in september en oktober 2002 een ‘ledenraadpleging’ gehouden over een aantal vernieuwingsvoorstellen, waaraan 11,1 procent van de leden deelnam. De uitkomsten hiervan waren echter niet bindend; een vlak daarna gehouden congres diende definitief over de voornemens te beslissen. De VVD maakte in november 2003 een ledenraadpleging over politieke onderwerpen mogelijk. Het hoofdbestuur, ten minste tien ledenvergaderingen van afdelingen of de partijraad kunnen hiertoe een verzoek indienen bij de algemene vergadering, die vervolgens een besluit hierover neemt. De uitslag van het referendum is bindend. Ook de VVD heeft deze mogelijkheid nog niet benut.

4. Kanttekeningen bij de remedies

Op het eerste gezicht heeft de introductie van meer directe democratie in een partij veel voordelen. Een direct mandaat van de achterban zal de legitimiteit van de partijleiding en haar beleid versterken, en betekent een vergroting van de transparantie van de besluitvorming. Daarnaast verwachten de vernieuwers vaak positieve effecten op de interne participatie van de leden, en gaan zij er van uit dat de responsiviteit van de partijleiding erdoor wordt gestimuleerd. Kortom: de democratische hervormingen lijken een zegen voor de partij. Toch is het niet alles goud wat er blinkt.

4.1 Participatiebehoefte van het partijlid

De eerste kanttekening betreft de vermeende participatiebehoefte van het partijlid. De partijvernieuwing is gebaseerd op de aanname dat het creëren van meer en directere vormen van zeggenschap inhoudt dat leden in groteren getale zullen gaan participeren. De na de Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002 door het PvdA-bestuur ingestelde

werkgroep ‘Organisatie en politieke cultuur’ was hierin zeer stellig: ‘leden en sympathisanten zijn te interesseren, te betrekken en te mobiliseren, mits de PvdA het op een moderne manier weet te organiseren’. Door het aanbieden van vele participatiemogelijkheden ‘kunnen moderne politieke partijen naar onze stellige overtuiging een zeer levendige ledenbinding tot stand brengen’.⁴² Het hoofdbestuur van de VVD toonde zich weliswaar wat sceptischer, maar was in de grond van de zaak toch ook optimistisch. ‘De moderne gehaaste mens wil geen partijtijger worden. Ze zijn bang in een vergaderende bureaucratische malle-molen terecht te komen, maar willen mogelijk wel in een andere vorm dan het huidige lidmaatschap hun betrokkenheid tonen.’⁴³

Tabel 2. Participatie van de leden bij de verkiezing van partijvoorzitters, 2002-2004

partij	datum	%
CDA	oktober 2002	52,0
VVD	november 2003	13,5
PvdA	november 2004	34,8

Tabel 3. Participatie van de leden bij de verkiezing van lijsttrekkers, 2002-2003

partij	datum	verkiezingen	%
PvdA	november 2002	Tweede Kamer	54,1
VVD	september 2003	Eur. Parlement	16,2
PvdA	oktober 2003	Eur. Parlement	30,4

De partijvernieuwers gaan er impliciet van uit dat de betrokkenheid van de leden zal toenemen naarmate deze meer mogelijkheden tot debat, inspraak en het uitoefenen van invloed worden geboden – met andere woorden: dat institutionele aanpassingen zullen leiden tot een gedragsverandering. Het is echter maar zeer de vraag of dit optimisme realistisch is: de opkomst bij de recent gehouden ledenraadplegingen binnen Nederlandse partijen en in buitenlandse partijen zijn in ieder geval bepaald niet eenduidig. Aan de ene kant bestaan er succesvolle voorbeelden, met name bij de ledenraadplegingen in het CDA en de PvdA voor respectievelijk het partijvoorzitterschap en het lijsttrekkerschap voor de Tweede-Kamerverkiezingen (zie tabel 2 en 3). Ook aan het (niet in tabel 3 opgenomen) ledenreferendum dat GroenLinks zoals reeds is vermeld in 1993 hield om de lijsttrekker voor de Kamerverkie-

zingen aan te wijzen, deden veel leden mee: in de eerste ronde 61 procent, en in de tweede zelfs zeventig procent (van de ruim 12.000 leden). Daartegenover staan de magere opkomstcijfers bij de VVD, niet alleen voor de verkiezing van de lijsttrekker bij de Europese verkiezingen – hetgeen nog wel te verklaren is bij deze ‘*second order elections*’ – maar ook bij de aanwijzing van de partijvoorzitter. Vergelijken bij het CDA in 2002 en de PvdA in 2005 deden hieraan bijzonder weinig liberale partijleden mee.

Door de bank genomen lijken overigens de verkiezingen van personen voor landelijke functies een hogere opkomst te genereren dan referenda over inhoudelijke zaken. Aan het burgemeestersreferendum in de PvdA deed zoals reeds vermeld 31,7 procent van de leden mee; aan de raadpleging over de partijvernieuwing in D66 zo’n elf procent. De ervaringen van de Britse *Labour Party* laten een enigszins ander beeld zien. Over het voornemen in 1995 om het beginselprogramma te veranderen gaf slechts zo’n 27 procent van de leden een oordeel. Daarentegen stemde een jaar later ongeveer 61 procent over het verkiezingsprogramma van Labour. Aan de directe verkiezing van een aantal leden van het partijbestuur deed zo’n 25 à dertig procent van de leden mee.⁴⁴

Verder moet afgewacht worden in hoeverre de hoge deelname aan succesvolle ledenraadplegingen in de herfst van 2002 in het CDA en de PvdA te maken had met het feit dat het de eerste keer was dat de leden zich over zo’n aangelegenheid konden uitspreken. In Duitsland zou de euforie naar verloop van tijd zijn weggeëbd, zo meent de politicoloog E. Wiesendahl; ‘spielt sich das direkt-demokratische Beteiligungsinstrument in den Parteien erst einmal ein, ist mit weiteren sinkenden Aktivierungseffekten zu rechnen’.⁴⁵ Toch is het beeld minder eenduidig dan hij suggereert. Aan de verkiezing van de partijvoorzitter (tevens de politiek leider) van de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) in mei 1993 nam 57 procent van de partijleden deel. Aan de aanwijzing van de sociaal-democratische partijvoorzitter in de deelstaat Hamburg in april 1994 deed slechts 34 procent mee, maar in Bremen in november 1995 54 procent en in Thüringen in februari 1996 56 procent. Daarbij dient bedacht te worden dat de partijleden op een bepaalde datum persoonlijk op het lokale partijkantoor hun stem moesten uitbrengen (althoewel ook de mogelijkheid bestond per post te stemmen). De *Freie Demokratische Partei* (FDP) hield twee referenda over politieke kwesties, met wisselend resultaat. De eerste in de herfst van 1995 kende een opkomst van 43 procent; de tweede in de herfst van 1997 maar twintig procent. Toch liggen deze percentages in het algemeen beduidend hoger dan de tien à 35 procent van de leden die binnen de partijorganisatie van de SDP of CDU actief zijn.⁴⁶

Vertonen de ledenraadplegingen een wisselend beeld (deels ook omdat er nog maar zo weinig zijn gehouden), duidelijk is wel dat de mogelijkheid om mee te beslissen op congressen of algemene vergaderingen, de partijleden doorgaans niet in groten getale ertoe brengt om op deze bijeenkomsten aanwezig te zijn (zie tabel 4). In de regel is sinds 1997 (vanaf dat jaar zijn de aantallen bekend) gemiddeld vier à vijf procent van de leden van D66 naar de algemene ledenvergadering gekomen. De drie uitschieters naar boven hadden met zeer bijzondere agendapunten te maken, zoals het congres in de herfst van 2002 (dat de lijsttrekker voor de vervroegde verkiezingen van januari 2003 aanwees en het verkiezingsprogramma vaststelde); het congres van mei 2003 (dat besloot over deelname aan het tweede kabinet-Balkenende met CDA en VVD); en dat van april 2005 (dat over de voortzetting van deelname van D66 aan de regeringscoalitie besliste). Op congressen waar minder belangrijke onderwerpen geagendeerd staan, is de opkomst beduidend lager. Ondanks de mogelijkheid voor de leden om op de landelijke congressen de partijlijn mede te bepalen, komt in de regel maar een kleine minderheid opdagen. Ook bij GroenLinks loopt het bepaald niet storm; gemiddeld is op de congressen van deze partij nog geen vijf procent van alle leden present. De in tabel vier voor GroenLinks vermelde aantallen zijn zelfs iets geflatteerd; zij hebben betrekking op de aangemelde leden – het aantal leden dat daadwerkelijk op het congres verschijnt, ligt ongeveer vijftien procent lager.⁴⁷ De opkomst bij het CDA en de VVD – die sinds 2004 een ledencongres kennen – ligt nog lager.

4.2 Inconsistentie van de partijvernieuwing

Naast de vraag of de verwachting van de partijvernieuwers wel realistisch is dat het doorsnee-partijlid zo graag actief wil worden en mee wil beslissen in de partij, kan er ook een spanning worden gesignaleerd tussen de interne doelstelling van de partijvernieuwing (de vergroting van de ledenparticipatie) en haar externe oogmerk, die hier nog niet expliciet aan de orde is gekomen: het boeken van electorale winst. Enerzijds wordt de betrokkenheid van het partijlid vergroot door deze in de partijorganisatie meer invloed te geven, onder andere op het terrein van de kandidaatstelling. Aan de andere kant wil de partij meer kiezers trekken door een electoraal attractieve lijsttrekker aan te wijzen en aansprekende kandidaten te stellen, die bovendien ook nog na hun verkiezing in de Tweede Kamer een evenwichtige en slagvaardige fractie dienen te vormen. De partij stelt daarom hoge eisen aan onder meer de electorale werfkracht, de politieke stijl en de inhoudelijke deskundigheid van de aspirant-volksvertegenwoordigers.

Tabel 4. Deelname van leden aan de congressen van D66, GroenLinks, CDA en VVD, 1997-2005

	D66			GL			CDA			VVD		
	congres-bezoekers	aantal leden	%	congres-bezoekers	aantal leden	%	congres-bezoekers	aantal leden	%	congres-bezoekers	aantal leden	%
1997	812	13.230	6,1	493	11.700	4,2	-					
	628	13.747	4,6									
1998	869	13.747	6,3	606	11.873	5,1						
	655	13.391	4,9									
1999	528	13.391	3,9	681	13.821	4,9						
	574	12.027	4,8									
2000	443	12.027	3,7	752	13.855	5,4						
	460	11.878	3,9									
2001	288	11.878	2,4	727	14.314	5,1						
	619	12.188	5,1									
2002	550	12.188	4,5	1.017	15.037	6,8						
				604	15.037	4,0						
	1.306	12.711	10,3	851	18.469	4,6						
2003	523	12.711	4,1	626	18.469	3,4						
	1.800	12.711	14,2									
	717	13.507	5,3									
2004	665	13.507	4,9	875	20.503	4,3	1.550*)	77.000	2,0	600	44.099	1,4
	606	12.827	4,7				1.400*)	73.000	1,9	1.103**)	41.861	2,6
2005	625	12.827	4,9	1.104	20.709	5,3	1.250*)	73.000	1,7	995	41.861	2,4
	3.200	12.827	24,9								40.157	
	650	11.065	5,9				1.250*)	69.000	1,8	875		2,2

*) schatting van het CDA

***) inclusief volmachten

Deze interne en externe doelstellingen van de partijvernieuwing kunnen echter op gespannen voet met elkaar geraken. Partijleden kunnen zich immers geheel door hun individuele voorkeuren laten leiden en zich niets aantrekken van de criteria waaraan een kandidaat volgens de op stemmenmaximalisatie gerichte partijtop moet voldoen – en dus geheel andere kandidaten aanwijzen dan de partijtop impliciet of expliciet heeft aanbevolen. Een illustratie van dit risico vormt het al eerder genoemde, achteraf als mislukt beschouwde lijsttrekkersreferendum dat Groen-Links in de herfst van 1993 organiseerde. In het evaluatierapport dat de partij liet opstellen, werd geconstateerd dat het lijsttrekkersreferendum faalde ‘in het verbinden van de maximalisering van de interne partijdemocratie (het democratisch kiezen van de lijsttrekker) met vergroting van de externe wervingskracht (het aantrekken van zoveel mogelijk kiezers)’.⁴⁸ Nadrukkelijk werd daaraan toegevoegd dat in een ledenraadpleging per definitie nooit alle kwalificaties die van een lijsttrekker worden gevraagd, zorgvuldig worden afgewogen. Als oplossing werd toch een grotere rol gezien voor een coördinerende instantie, zoals het partijbestuur of een speciaal ingestelde selectiecommissie.

Partijen zien zich dus geplaatst voor het dilemma van de politieke partij als democratische ledenvereniging en als organisatie die zoveel mogelijk kiezers wil winnen. De PvdA en de VVD hebben wat betreft de aanwijzing van de lijsttrekker geopteerd voor een nagenoeg onbeperkte vergroting van de ledeninvloed van de leden; de reglementen spreken niet van een voordracht van het partijbestuur. Het CDA daarentegen koos voor een zekere beperking van de democratisering van partijorganisatie en kandidaatstelling door aan de partijtop een regisserende functie toe te kennen. Partijen die bij hun vernieuwing deze vorm van ‘geleide democratie’ invoeren, dienen behoedzaam te opereren. Te veel coördinatie en controle kan namelijk ook weer averechts werken: leden kunnen het gevoel krijgen dat zij niet serieus worden genomen en dat de hervormingen neerkomen op een fopspeen.⁴⁹

4.3 ‘Bypassing the activists’: de marginalisering van het partij kader

Tot slot kan de invoering van ledenraadplegingen en ledencongressen in theorie grote gevolgen hebben voor de machtsverhoudingen binnen een partij. In de eerste plaats kan de betrokkenheid van het middenkader er onder lijden. De partijactivisten vormen niet alleen de organisatorische ruggengraat van de partij, zij bepalen ook in belangrijke mate – door hun deelname aan de afgevaardigdencongressen – haar politieke opstelling, ideologische visie en personele gezicht. Als gevolg van de plebiscitaire hervormingen verliezen actieve leden en in het bijzonder de kaderleden op de keper beschouwd een substantieel deel van hun poli-

tieke invloed en macht en daarmee ook van hun status binnen de partij. Op het VVD-congres in mei 2003 bijvoorbeeld verzette een aantal voorzitters van de regionale partijorganisaties – net als in andere partijen ook wel ‘partijbaronnen’ genoemd – zich sterk tegen de invoering van het individuele stemrecht, ongetwijfeld (mede) omdat hun machtsbasis hierdoor werd aangetast.⁵⁰ Nu is het natuurlijk voor een deel de bedoeling van de partijvernieuwing dat de interne besluitvorming niet langer gedomineerd wordt door een min of meer oligarchische groep. Dat neemt echter niet weg dat in theorie de politieke desavouering het middenkader de motivatie kan ontnemen om zich voor de partij in te zetten, met alle gevolgen van dien voor het functioneren van de partijorganisatie. ‘Überspitzt formuliert, werden zukünftig... Passivmitglieder, die sich der organisatorischen Mitarbeit verweigern, mit direkter Partizipation prämiert. Im Vergleich hierzu wird das, was die Stammaktiven, die kleinen ehrenamtlichen Vorständler und Delegierten an Parteiarbeit und Wahlkampfeinsatz leisten, subjektiv entwertet,’ aldus de sceptische Wiesendahl.⁵¹ In zijn optiek zijn de kaderleden de verliezers van de partijvernieuwing. Met het mogelijke afhaken van actieve leden zouden bovendien ook vele contacten tussen de partij en de samenleving verdwijnen. Actieve partijleden vormen immers waardevol sociaal kapitaal voor de partijen, aangezien zij midden in het maatschappelijke leven staan – een kenmerk dat niet alleen voor de Duitse, maar ook voor de Nederlandse partijactivisten geldt.⁵²

Veel empirisch onderzoek is niet beschikbaar om deze veronderstelling te toetsen. Uit een enquête die aan het einde van de jaren negentig in Duitsland is gehouden, bleek evenwel dat het partij kader geenszins gefrustreerd zou raken wanneer aan zijn geprivilegieerde positie werd getornd en dat het ledeninspraak zeker niet afwees. ‘Direkte Beteiligungsformen werden nicht in erster Linie von Passivmitgliedern gefordert, die dadurch ein “Kartell der Aktiven” sprengen wollen, sondern auch von den aktiven Mitgliedern selbst.’ Volgens het onderzoek zag het kader de heilzame uitwerking van deze vormen van ledenparticipatie. ‘Dies entkräftet... das von den Gegnern direkter Mitbestimmungsformen immer wieder vorgebrachte Argument, Mitgliederentscheide führten zur Frustration der aktiven Minderheit und deren Rückzug aus der Partei’.⁵³

Het lijkt een paradox, maar met de vergroting van de invloed van het doorsnee-partijlid kan tevens de positie van de partijleiding worden versterkt. Door de mobilisatie van meer inactieve leden is de partijtop – wiens legitimiteit versterkt is door het feit dat de partijvoorzitter direct door de leden is aangewezen – in de gelegenheid zich over de hoofden van het middenkader heen direct tot de achterban te wenden, zo luidt de

argumentatie. De partijleiding verkeert niet zelden in de positie om de keuze van het thema van de raadpleging en de verschillende alternatieven (mede) te bepalen, en monopoliseert vaak ook de interne communicatiemiddelen (partijblad, website, e-mailnieuwsbrief en dergelijke). Misschien nog wel belangrijker – omdat veel partijleden zich door televisie en kranten laten informeren over de gang van zaken binnen de partij – is het feit dat zij doorgaans ook toegang heeft tot de media. ‘Direkte Demokratie in der Partei heisst also auch, elitengesteuert das inaktive Parteivolk gegen die Gremien- und Parteitagsherrschaft von Aktiven und Delegierten auszuspielen’, aldus Wiesendahl.⁵⁴ Hij wordt bijgevallen door de Iers-Nederlandse politicoloog P. Mair. Volgens hem is het in deze vorm van partijvernieuwing niet ‘the party congress or the middle-level elite, or the activists, who are being empowered, but rather the “ordinary” members, who are at once more docile and more likely to endorse the politics (and candidates) proposed by the party leadership’.⁵⁵

Vooraf vanwege die vermoede grotere volgzzaamheid zouden de gewone, vergeleken bij kaderleden vaak minder goed geïnformeerde leden worden geconsulteerd en meer zeggenschap krijgen. Daarbij komt dat zij veel minder georganiseerd zijn dan het middenkader. PvdA-voorzitter Koole bijvoorbeeld was tegenstander van de invoering van een ledencongres in zijn partij, omdat ‘een geatomiseerde achterban... geen tegenmacht kan vormen tegen de top’.⁵⁶ Kaderleden zijn doorgaans beter geïnformeerd over de zaken die in een partij spelen en kennen elkaar veelal van congressen en andere partijbijeenkomsten. Zij kunnen zo nodig eenvoudiger gecoördineerde actie tegen de partijtop ondernemen dan de individuele leden die thuis via de post, telefoon of internet deelnemen aan een stemming.

Het is dan ook makkelijker voor de partijleiding, die in de regel meer electoraal georiënteerd is, om haar opstelling aan de gewone partijleden voor te leggen en besluiten langs deze weg te legitimeren dan door raadpleging van het middenkader – ‘the traditionally more troublesome layer’ aldus Mair, vanwege de doorgaans meer uitgesproken, soms radicale opvattingen van de partijactivisten over het beleid.⁵⁷ In zijn optiek is dit gebeurd in de Britse *Labour Party* in de jaren negentig: onder de noemer van ‘democratisering’ zouden in deze partij de representatieve besluitvormende procedures op de helling zijn gezet om zo indien nodig afwijkende meningen te negeren.⁵⁸ De Engelse politicoloog P. Seyd toont echter op basis van opinieonderzoek dat in dezelfde periode onder de leden van Labour is gehouden aan dat de politieke opvattingen van de activisten (geoperationaliseerd als degenen die partijbijeenkomsten bijwonen) nauwelijks verschilden van het ‘gewone’ partijlid (dat geen vergaderingen bezoekt). ‘Overall, these data do not

confirm the general assertion that more docile and deferential members have been enfranchised'.⁵⁹ Ook in Nederland verschillen de opvattingen van de actieve leden in het algemeen maar weinig van het 'niet (zo) actieve' partijlid, zo is aan het einde van de jaren negentig uit onderzoek onder de leden van het CDA, D66, de PvdA en de VVD gebleken.⁶⁰ Al met al valt nog geen eenduidige conclusie te trekken over de gevolgen van de partijvernieuwing voor de verhoudingen binnen de partijen.

Conclusie: plebiscitaire partijen?

Overall in de Westerse wereld – en dat geldt zeker ook voor Nederland – wordt de sociale basis van politieke partijen zwakker. De traditionele binding van burgers aan collectieve en maatschappelijke organisaties neemt af, vooral als gevolg van een breder proces van individualisering. De ledentallen van partijen dalen, de deelname van partijleden aan partijactiviteiten (zoals vrijwilligerswerk tijdens een verkiezingscampagne) loopt terug, de identificatie met de partij vermindert, en de opkomst bij verkiezingen zakt.⁶¹ In hun communicatie met de kiezer kunnen de partijen al lang niet meer rekenen op steun van bevriende media: deze laatsten varen een geheel eigen koers. Bovendien is het medialandschap zeer verbrokkeld geraakt, wat het partijen nog moeilijker maakt om de kiezer te bereiken. Omdat de sociale en electorale omgeving van partijen zoveel complexer en onvoorspelbaarder is geworden, zijn zij geneigd hun organisatie en activiteiten te professionaliseren. Zij lijken zich te ontwikkelen tot vrijwel uitsluitend op electorale mobilisatie gerichte campagneorganisaties, waarin de leiding van de parlementaire fractie – of in geval van regeringsdeelname de (vice-)premier – de boventoon voert.

Als partijen niet deze richting willen inslaan, dan is het voor hen essentieel om hun ledenorganisatie – de partij als vereniging – in stand te houden. Vaak nemen zij zich dit opnieuw voor na een electorale nederlaag. Om het contact met de samenleving te herstellen dan wel te onderhouden, zijn (veel) leden een primaire vereiste. Ook in andere opzichten zijn leden voor partijen nog altijd zeer relevant. Zij zijn voor hen een belangrijke bron van inkomsten – niet alleen direct, in de vorm van contributie, maar ook indirect: sinds kort wordt immers de overheidssubsidie mede op basis van het ledental vastgesteld. Daarnaast vormt de ledenaanhang een reservoir waaruit partijen hun kandidaten voor de vertegenwoordigende organen kunnen putten.

Door hun leden meer zeggenschap te geven, hopen de partijen enerzijds kiezers te bewegen zich als partijlid aan te melden. De verlaging van de formele barrières om lid te worden door de invoering van verschillende 'lichtere' vormen van lidmaatschap in de afgelopen tijd (zoals het proef-

lidmaatschap of het lokaal lidmaatschap) geeft aan hoe graag partijen nieuwe leden willen inschrijven. Anderzijds dekt de leiding van de partijen zich met de *empowerment* van het gewone partijlid in tegen kritiek dat zij gefixeerd zou zijn op de ‘Haagse’ werkelijkheid en te weinig maatschappelijk georiënteerd. Tegenover de buitenwacht demonstreren partijen zo dat zij hun regenteske trekken hebben afgezworen en lessen hebben getrokken uit de electorale afstraffing door de contacten met de samenleving via grotere ledeninvloed aan te halen. De legitimiteit van de partij en van het partijstelsel is vanzelfsprekend met dit alles gediend; een politieke partij dient toch naar een zo breed mogelijke verankering in de samenleving te streven en naar een zo hoog mogelijke betrokkenheid van haar leden.

Zo bezien zouden de pogingen van de partijen om hun organisatie te hervormen en de zeggenschap van de leden uit te breiden, moeten worden verwelkomd. Hierboven is echter reeds aan de orde gekomen dat de introductie van directe vormen van interne partijdemocratie ook potentiële risico’s met zich meebrengt. Om te beginnen kan men zich afvragen of de verwachtingen niet te hoog gespannen zijn (geweest). De partijvernieuwing is gepresenteerd als een laatste poging om de partij nieuw leven in te blazen. De ‘vernieuwers’ gaan er daarbij vaak simpelweg van uit dat leden meer zullen participeren wanneer de partij hen meer mogelijkheden tot het uitoefenen van invloed heeft toegekend. De eerste resultaten van de interne democratisering laten echter zien dat daarvan lang niet altijd sprake is: aan de aanwijzing van de CDA-voorzitter en de PvdA-lijsttrekker bij de Tweede-Kamerverkiezingen deed meer dan de helft van de leden mee, maar bij de overige ledenraadplegingen lag de opkomst ver onder de vijftig procent. Ook op de nieuw gevormde ledencongressen is de opkomst niet overweldigend – deze trekken bij het CDA en de VVD niet veel meer dan twee procent van de leden. De als ultieme remedie gepresenteerde democratisering kan zo snel zijn glans verliezen – waarna de vraag zich zal opdringen hoe het dan verder moet.

Het betrekken van meer leden bij de besluitvorming kan bovendien onbedoelde effecten hebben op de cohesie van een partij, vooral wanneer deze grotere mate van ‘inclusiviteit’ gepaard gaat met vergaande decentralisatie. Een actieve minderheid of een goedgeorganiseerde interne oppositie bijvoorbeeld zou een ledencongres of een intern referendum naar haar hand kunnen zetten. In het kandidaatstellingsproces kan de combinatie van grote inclusiviteit en sterke decentralisatie de electorale effectiviteit van een partij negatief beïnvloeden. Partijen zien deze risico’s zelf ook, en trachten dan ook in de nieuwe procedures ruimte te scheppen voor een zekere mate van centrale coördinatie of regie.

Verder kunnen de hervormingen gevolgen hebben voor de krachtsverhoudingen binnen de partij. Het is mogelijk dat (een deel van de) partij-

activisten door de aantasting van hun politiek-organisatorische spilpositie minder gemotiveerd zal raken en teleurgesteld zal afhaken. Duits onderzoek wijst erop dat dit in de praktijk wel lijkt mee te vallen, het verzet van de VVD-partijbaronnen daarentegen geeft aan dat met deze mogelijkheid wel rekening moet worden gehouden. De consequenties voor de machtsbalans binnen de partij zijn echter ingrijpender. Het middenkader lijkt door zijn kennisvoorsprong en onderling contact van nature beter in staat als tegenwicht van de partijtop te fungeren dan de individuele leden. Wanneer het kader buiten spel wordt gezet en de leden het formeel voor het zeggen krijgen, is de binnen een partijorganisatie noodzakelijke tegenmacht tegen de leiding per definitie meer geatomiseerd dan georganiseerd. Politicologen waarschuwen dan ook voor de versterking van de positie van de partijleiding als de paradoxale uitkomst van het toekennen van meer invloed aan de leden. De reeds aangehaalde Seyd wijst er daarbij wel op dat veel afhangt van het gedrag van de partijleden. Als die zich als makke schapen opstellen, dan kan de partijtop de geboden ruimte maximaal benutten om zijn standpunt door te voeren.

Tot slot kan de invoering van elementen van directe democratie binnen de partijorganisatie een plebiscitaire ontwikkeling op gang brengen. 'These new structures are the first stages in the development of a new, plebiscitarian type of party in which vertical, internal communications between members from the leadership and headquarters to the member at home replace horizontal communications within areas, regions and constituencies,' aldus Seyd.⁶² Hij verwacht onder meer dat het interne partijdebat zal afnemen naarmate de leden zich vaker in een referendum kunnen uitspreken. Ook versterkt deze vorm van partijvernieuwing de positie van rechtstreeks verkozen partijfunctionarissen als de partijvoorzitter of lijsttrekker (annex fractievoorzitter) tegenover de organen waarvan zij deel uitmaken (partijbestuur, Tweede-Kamerfractie). Zij kunnen zich op een direct ledenmandaat beroepen en hoeven in feite pas bij de volgende verkiezingen verantwoording af te leggen. Niet ondenkbaar is, zo meent de politicoloog B. Tromp, dat de rechtstreeks gekozen lijsttrekker standpunten inneemt die afwijken van het verkiezingsprogramma van de partij. 'Deze plebiscitaire keer ondermijnt in tendens de idee van een politieke partij als primair programmatisch georiënteerd, aangezien de nadruk onherroepelijk verschuift van inhoud naar persoon.'⁶³ Of deze politicologische Cassandra's gelijk zullen krijgen met hun kritische beschouwingen, zal de komende jaren in Nederland duidelijk worden. Hoe dan ook, de politieke partijen zijn een interessante proeftuin voor experimenten met directe democratie geworden.

¹ Zie onder meer P. Mair, 'Party Organizations: From Civil Society to the State', in: R.S. Katz en P. Mair, red., *How Parties Organize. Change and Adaption in Party Organizations in Western Democracies*, Londen, 1994, 1-22; 5, 15; S.E. Scarrow, 'Parties and the expansion of direct democracy. Who benefits?', in: *Party Politics*, 5 (1999), no. 3, 341-362; P. Seyd, 'New parties/new politics? A case study of the British Labour Party', in: *Party Politics*, 5 (1999), no. 3, 383-405; J. Hopkin, 'Bringing the members back in? Democratizing candidate selection in Britain and Spain', in: *Party Politics*, 7 (2001), no. 3, 343-361; E. Wiesendahl, 'Noch Zukunft für die Mitgliederparteien? Erstarrung und Revitalisierung innerparteilicher Partizipation', in: A. Klein en R. Schmalz-Bruns, red., *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland*, Bonn, 1997, 349-381; 367-370; en I. Reichart-Dreyer, 'Partei-reformen', in: O.W. Gabriel, O. Niedermayer en R. Stöss, red., *Parteiendemokratie in Deutschland*, Wiesbaden, 2002, 570-591; 575-586.

² S.E. Scarrow, P. Webb en D.M. Farrell, 'From social integration to electoral contestation. The changing distribution of power within political parties', in: R.J. Dalton en M.P. Wattenberg, red., *Parties without partisans. Political changes in advanced industrial democracies*, Oxford, 2000, 129-153; 149-150; zie ook B. Tromp, 'De crisis der partijen en enkele voorstellen deze te overwinnen', in: F. Becker e.a, red., *Politieke partijen op drift. Het vierentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, 2003, 119-143; 132-140.

³ Zie hiervoor ook G. Voerman, 'De toetsing: partijvernieuwing in Nederland', in: *Res Publica. Tijdschrift voor Politieke Wetenschappen*, 45 (2004), no. 1, 201-213.

⁴ G. Voerman, 'De ledentallen van politieke partijen, 1945-1995', in: *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1996, 192-206; 195. Zie verder ook de ledentallen in de Jaarboeken die later zijn verschenen.

⁵ De PvdA mag dan wel in 1992 de ledenraadpleging heben ingevoerd, maar dit instrument bleef vervolgens onbenut – tot de herfst van 2002, na de grote nederlaag bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei.

⁶ R. Harmel en K. Janda, 'An integrated theory of party goals and party change', in: *Journal of theoretical politics*, 6 (1994), no. 3, 267-268.

⁷ Het gaat daarbij in de eerste plaats om de perceptie van de kiezersuitspraak, want het hoeft niet eens een regelrechte afstraffing van de kiezer te zijn om de partij in een crisissfeer te brengen. Zo verloor GroenLinks bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1994 maar één zetel. Omdat de partij op meer had gerekend, was een mineurstemming en een aanhoudende roep om partijvernieuwing het gevolg. Hetzelfde lot trof de

ChristenUnie bij de verkiezingen in 2002: in plaats van de in de opiniepeilingen voorspelde extra zetels, ging er één verloren. Deze uitslag dompelde de partij in een crisis. Overigens kan zelfs electorale winst in een enkel geval leiden tot gevoelens van onvrede. De PvdA behaalde in 1986 vijf zetels meer, maar bleef tot haar grote teleurstelling buiten de regering. Deze ‘overwinningsnederlaag’ vormde het begin van een proces van partijvernieuwing, die aanvankelijk vooral op ideologisch terrein werd doorgevoerd.

⁸ Zie onder meer M. Metze, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe*, Nijmegen, 1995; K. Versteegh, *De honden blaffen. Waarom het CDA geen oppositie kan voeren*, Amsterdam, 1999; en G. Voerman, ‘Christelijk en democratisch. De partijcultuur van het CDA’, in: J.L. Kleuters en M. Ragg, red., *Christen-democratische posities in Nederland, de Bondsrepubliek Duitsland en Europa*, Nijmegen, 2003, 41-52.

⁹ Ook het landelijk bestuur van D66 deed aan zelfonderzoek, zij het minder vergaand dan de hierboven genoemde partijen; zie *Het hoofd koel, maar met de vuist op tafel!*, z.pl. [Den Haag], 2002.

¹⁰ Werkgroep ‘Politiek inhoudelijke koers’, *De kaasstolp aan diggelen. De PvdA na de dreun van 15 mei*, Amsterdam, 2002, 20; zie ook Werkgroep ‘Organisatie en politieke cultuur’, *Onder een gesloten dak groeit geen gras. Voor de leden, de nieuwe leden, politieke vertegenwoordigers en sympathisanten van de PvdA*, Amsterdam, 2002.

¹¹ Hoofdbestuur VVD, ‘Minder partij, meer maatschappij’. *Partijvernieuwingdiscussie. Voorstellen voor de Buitengewone Algemene Vergadering*, Den Haag, 2002, 7.

¹² *Rapport Evaluatiecommissie*, Den Haag, 1994, 7, zie ook 23 en 29.

¹³ Zie hierover uitvoeriger Voerman, ‘De toetsing: partijvernieuwing in Nederland’.

¹⁴ Ruud Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 106.

¹⁵ E-mail en telefonische informatie M. Kip, medewerkster juridische zaken partijbureau CDA, 1 december 2003 respectievelijk 25 mei 2004.

¹⁶ *VVD partijreglementen. Beginselverklaring, statuten, huishoudelijk reglement*, Meppel, 2004 (tweede druk).

¹⁷ Inclusief de volmachten konden er meer dan duizend stemmen worden uitgebracht; *Jaarverslag 2004 VVD-Hoofdbestuur*, s.l. [Den Haag], s.a. [2005], 4.

¹⁸ ‘Notitie Commissie interne kandidaatstelling PvdA (november 2004). Voorstel procedure interne kandidaatstelling’, in: *Congresstukken. Beschrijvingsbrief congres Delft – 11 december 2004*, s.l. [Amsterdam], s.a. [2005], 98-110.

¹⁹ Deze paragraaf is deels gebaseerd op hoofdstuk 9 uit Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Portaal tot het parlement. Kandidaatstelling binnen politieke partijen in acht westerse landen*, Den Haag/Groningen, 2004.

²⁰ Koole, *op.cit.*, 288 en 295.

²¹ Soms geldt voor de aanwijzing van de lijsttrekker een aparte procedure, die echter niet sterk afwijkt van de hierboven geschetste wijze. In de SGP wordt de kandidatenlijst (minus de lijsttrekker) formeel in laatste instantie niet door de leden, maar door het hoofdbestuur vastgesteld. In de praktijk volgt het hoofdbestuur evenwel in het algemeen de rangordering van de plaatselijke kiesverenigingen; zie Lucardie en Voerman, *op.cit.*, 93-94.

²² Tegelijkertijd konden zij ook de lijsttrekker kiezen voor de verkiezingen voor de Eerste Kamer (deelname: 43,5 procent), en in aantal provincies voor de Provinciale Staten.

²³ E-mail R.A. Koole, partijvoorzitter PvdA, 14 juni 2004.

²⁴ ‘Interne kandidaatstelling. Toelichting’, Amsterdam, z.d. [2005].

²⁵ Het betrof hier een voorlopige voorziening.

²⁶ Van de deelnemende leden stemde 41,8 procent per telefoon en 58,2 procent via internet.

²⁷ ‘Reglement op de kandidaatstelling voor de VVD-leden in het Europees Parlement (EP)’, artikel 7.1.

²⁸ Van de deelnemende leden stemde 33,6 procent per telefoon en 66,4 procent via internet.

²⁹ Lin Tabak, ‘Democratisch kiezen’, in: *GroenLinks Magazine*, maart 2005, 8.

³⁰ ‘Huishoudelijk reglement’, artikel 50.6, in: Landelijk bureau GroenLinks, *Statuten & Huishoudelijk reglement*, s.l. [Utrecht], 2005.

³¹ De strijd ging tussen twee lijsttrekkersduo’s. Van het ene tweetal maakte de leider van GroenLinks in de periode 1994-2003, de toen al zeer populaire P. Rosenmöller, deel uit, samen met L. Sipkes. Voor vriend en vijand was hij de gedoodverfde favoriet, maar zijn duo verloor met 49 procent tegen 51 procent van het tweetal I. Brouwer – voormalig leider van de CPN – en M. Rabbae, een Marokkaanse immigrant. Brouwer werd lijsttrekker, maar onder haar leiding verloor GroenLinks in de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 één van haar zes zetels. Zij trok zich vervolgens terug, waarna Rosenmöller partijleider werd.

³² Tabak, *op.cit.*

³³ Het congres kon een stemadviescommissie instellen, maar deed dat voor de aanwijzing van de lijsttrekker nooit; mededeling T. Veenstra, medewerker partijbureau D66; 28 mei 2004.

³⁴ G. Voerman, ‘De geleide interne democratie van D66’, in: *Democratie*, 34 (2001), 3 (sep.), 14.

³⁵ E. van de Vijver, 'De partijvoorzitter en de toekomst van D66', in: *Democraat*, 35 (2002), 2 (juni), 12-13; 12.

³⁶ De aanwijzing van de lijsttrekker door het partijcongres bleef ongewijzigd, zij het dat de formele mogelijkheid om een stemadviescommissie in te stellen is geschrapt.

³⁷ Zie de bijdrage van M.L. Adriaansen en Ph. van Praag, 'Hoe systematisch zijn partijen op zoek naar hun kiezers? Politieke doelgroepmarketing bij de verkiezingen van 2002', in dit Jaarboek.

³⁸ Persbericht CDA, www.cda.nl. 3 november 2002.

³⁹ Artikel 34 van de statuten van het CDA, 1 november 2003.

⁴⁰ Van de deelnemende leden stemde 32,4 procent per telefoon en 67,6 procent via internet.

⁴¹ PvdA-website, 13 oktober 2004.

⁴² Werkgroep 'Organisatie en politieke cultuur', *Onder een gesloten dak groeit geen gras*, 4 en 13.

⁴³ Hoofdbestuur VVD, 'Minder partij, meer maatschappij', 8.

⁴⁴ Seyd, *op.cit.*, 389-390, 394-395 en 402.

⁴⁵ Wiesendahl, 'Noch Zukunft für die Mitgliederparteien?', 372; zie ook Hopkins, *op.cit.*, 348.

⁴⁶ Scarrow, *op.cit.*, 354 en 359.

⁴⁷ Email J. Bot, medewerker partijbureau GroenLinks, 12 december 2003.

⁴⁸ *GroenLinks laat het niet zo! Evaluatierapport Tweede-Kamerverkiezingen*, Amsterdam, 1994, 19. Zie voor voorbeelden van vergelijkbare uitkomsten in de PSOE in Spanje en de SDP in Duitsland: Hopkin, *op.cit.*, 356-357; en Scarrow, *op.cit.*, 356. Zie ook Scarrow, Webb and Farrell, *op.cit.*, 133-134.

⁴⁹ Zie ook R.Y. Hazan en G. Voerman, 'Changing the Electoral System: The Case of the Netherlands'; nog te verschijnen.

⁵⁰ *NRC Handelsblad*, 23 juni 2003.

⁵¹ Wiesendahl, 'Noch Zukunft für die Mitgliederparteien?', 376; zie ook 377. Zie ook Eckhard Nickig, 'Von der Mitglieder- zur Fraktionspartei: Abschied von einer Fiktion', in: *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 30 (1999), 382-389; 387; en S. Schieren, 'Parteiinterne Mitgliederbefragungen: Ausstieg aus der Professionalität? Die Beispiele der SPD auf Bundesebene und in Bremen sowie der Bundes-F.D.P.', in: *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 27 (1996), 214-229, 225.

⁵² Joop van Holsteyn, Ruud Koole en Jos Elkink, 'Marginaal of midden in de maatschappij? Leden van CDA, D66, PvdA en VVD en hun activiteiten in de samenleving', in: *B en M*, 29 (2002), no. 2, 67-80.

⁵³ M. Lübker, 'Mitgliederentscheide und Urwahlen aus Sicht der Parteimitglieder: empirische Befindungen der Potsdamer Mitgliederstu-

die', in: *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 33 (2002), 716-739; 730-731. Het onderzoek werd 1998 gehouden onder circa 16.500 leden van de in de Duitse Bondsdag vertegenwoordigde partijen, waarvan tweederde reageerde.

⁵⁴ Wiesendahl, 'Noch Zukunft für die Mitgliederparteien?', 375; zie ook I. Reichart-Dreyer, 'Parteireformen', in: O.W. Gabriel, O. Niedermayer, R. Stöss, red., *Parteiendemokratie in Deutschland*, Wiesbaden, 2002, 570-591; 573.

⁵⁵ P. Mair, 'Party Organizations: From Civil Society to the State', in: R.S. Katz en P. Mair, red., *How Parties Organize. Change and Adaption in Party Organizations in Western Democracies*, Londen, 1994, 1-22; 16; zie ook Richard S. Katz, 'The problem of candidate selection and models of party democracy', in: *Party politics*, 7 (2001), no. 3, 277-296; 290..

⁵⁶ *NRC Handelsblad*, 15 mei 2003.

⁵⁷ Vergelijk de 'law of curvilinear disparity' van de Australische politoloog J. May, die voorspelt dat binnen een politieke partij meer overeenstemming in politieke opvattingen zal bestaan tussen de partijtopy en het electoraat dan tussen één van deze lagen en het middenkader; zie A.P.M. Lucardie en W.H. van Schuur, 'Groene top en rode basis? De wet van May toegepast op GroenLinks. Een onderzoeksnotitie', in: *Jaarboek 1994 DNPP*, Groningen, 1995, 261-269.

⁵⁸ P. Mair, 'Partyless democracy. Solving the paradox of New Labour?', in: *New left review*, 2 (2000), 2 (mrt/apr.), 21-35; 22.

⁵⁹ Seyd, *op.cit.*, 396.

⁶⁰ R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn, 'Partijleden in perspectief. Kiezers en leden vergeleken', in: *Jaarboek 1999DNPP*, Groningen, 2000, 93-124; 104-106.

⁶¹ P. Mair en I. van Biezen, 'Party membership in twenty European democracies 1980-2000', in: *Party politics*, 7 (2001), nr. 1, 5-21; en G. Voerman, 'De politieke partij tussen staat en maatschappij', in: J.W.M. Engels en M. Nap, red., *De ontwikkeling en toekomst van de vertegenwoordigende democratie*, Deventer, 2004, 37-60.

⁶² Seyd, *op.cit.*, 401.

⁶³ Tromp, *op.cit.*, 132. Zie ook idem, 'Democratisch leninisme', in: *Socialisme & Democratie*, 62 (2005), no. 9, 4.